ЛИСТ ДО ДРУГА

Мій друже, РОМО! ЧИ пам'ятаєш ти, як ми з тобою зустрілися на селі? Я мав їхати вчитися. Ти сказав моєму батькові, що залізницею зараз не проїдеш. Була возовиця. Батько запряг єдину конячку, посадовив на передок брата, а мати зав'язала у вузлик і пшона і соли; крім всього іншого, навіть дала маленький казанок. Виїхавши за ворота, я довго ще чув, як голосила мати. Ми запалили. Запалив і брат, що йому скуб за це батько вуха. За возом біг маленький пес, висунувши блискучий малиновий язик. Я до того часу ще не був у великому місті. Ти мені оповідав про Харків, твої слова підпалювали мій мозок, що на тримтливому вогні фантазії малював надзвичайні мрії. Ти своїми оповіданнями, часто цікавими, скорочував подорож. Дороги ми не знали, через те блудили і їхали аж три дні.

На піскуватій непривабливій рівнині я вперше побачив місто, закутане димовим, легеньким, синюватим серпанком. Уперше мені затримтіло серце, захопився дух. Що ж буде далі? Ти лише посміхався. Я поцілував брата, дав йому махорки на дорогу, а сам з тобою, з торбинками за плечима, рушив уперед. Ти згодом дав нести мені свою корзинку, щоб тобі вільніше було оповідати. З мене котився піт, але я мовчав і слухав. Коли ми дійшли до міста і тобі зустрілася якась невеличка крамничка, ти взяв мої п'ять карбованців, щоб у мене не витягли їх злодії, Але їх незабаром, здається, ви-тягли в тебе, встиг ти купити коробку гарних цигарок та плитку шоколаду, об яку я ледве не поламав зубів.

Було ще рано, принаймні, для міста. Мені з цього трохи дивно було, бо в нас встають, коли ще сонце не сходить, а тут, як ми проходили базар, то й там не було людей.

Підійшли ми до невисокого червоненького будинку. Дві години сиділи, чекаючи, поки прокинуться твої знайомі. Ти встав із клунку, де

лежав мій хліб, коли побачив, як якась жінка вийшла із фіртки відчиняти віконниці.

— М-те Торгакова! Це ж ви? Здравствуйте!.. РОМО, РОМО! ЯК на тебе подивилась m-me Торгакова.

Я б злякався на твоєму місці. Але ти здивовано скрикнув:

— Хіба не впізнаєте? Шановна, дорога, m-me Торгакова!

— Пізнаю. Чого вам треба? У мене й без вас три роти.

— ñх, m-me,—ти тоді, Ромо, захитав головою,—ви ж дивіться.—Ти показав великим пальцем на мене. Далі ти говорив пошепки, нахиляючися до вуха своєї знайомої. Я помітив, що вона почервоніла, посміхнулась. А зрадник вітер доніс на своїх крилах до мене кілька слів. Ти брехав, Ромо, кажучи, що я привіз із собою багато грошей і що в мого батька є свинячий завод.

— Здравствуйте. Як вас звуть,— звернулась до мене m-me Торгакова,— Мартин? Ну, нічого, заходьте до хати.

Зайшли. М-me Торгакова повела нас через брудну смердючу кухню в якусь кімнату, не кімнату, сарай, не сарай, де не було жодного вікна, а єдині двері були забиті паличками, на яких сушилися ковдри з шматками бавовни та ганчірки; внизу дверей були маленькі дверці Увечері того ж дня я довідався, що тими дверцями входила коза з козенятами. Вони так жалібно й ніжно мекали! Я поклав свої речі в куток, ти свою корзинку примостив десь у справжній кімнаті. Цілий день було нудно сидіти, і я пішов гуляти. Спинявся біля кожної вітрини, з жахом дивився на автомобілі, що налітали немов-би-то зовсім на мене, з острахом оглядав гарно одягнених людей, які й мали тільки роботи, як я вирі шив, що гуляти чи, правдивіш, бігати цілий день. Зід хаючи, я провадив терпким поглядом кожну жінку.

Уже недалеко від дому я став біля одного свічада що було просто коло тротуару. Справді, який я гидкий! Мої чоботи були великі, й проклята онуча витикалася із халяви. Моя куртка, перешита з батькової чумарки, кидалася на-віч своїми різнокольоровими латками, як ковдра, зшита з лоскутів. На моїй голові був широкий бриль, яким я так гордував у себе на селі. Я сам його сплів на-весні.

Із сумом я залишив свічадо.

Коли я прийшов додому, ти, Ромо, мене вилаяв, бо ласі кози прогризли торбу й над'їли хліб. Потім ти став ласкавіший і попрохав у мене останні три карбованці, сказавши, що ти мені їх віддаси, поступивши на посаду; а посад першого ж дня, за твоїми словами, запропонували тобі чи не цілий десяток і лише черга була за тобою, треба було часу, щоб подумати, яку краще взяти.

Того ж вечора вилаяла мене й хазяйка. Я, якщо ти пригадуєш, лягаючи спати, побачив під стелею сіно. Я думав, що гостинна m-me Торгакова це спеціяльно для нашої постелі там повісила. Не довго думаючи.

я сіно зірвав і постелив. Було приємно лежати. Я за снув. Розбудив мене гомін. Наді мною стояла хазяйка, од серця їй аж живіт сіпався, а трохи позад неї стояв ти, Ромо,— в тебе сіпалися беззгучно від сміху губи. Не сміялася тільки коза з своїми дітками, вона чудно висмикувала сіно з-під мене й інколи задоволено мекала. Сіно це, як мені з'ясувала хазяйка, вона купила на базарі, купила недавно і заготувала на зиму. Як цього кози не знали?

Другого дня мені вранці хазяйка дала дві цеберки наносити з басейну повну діжку води. Я почував себе так бадьоро, що побіг до басейну й майже бігом приніс цеберки, пле ця моя поквапливість розгнівала ха" зяйку! Річ у тому, що я її застав біля моєї торби. Звичайно, я не сказав нічого. Лише, коли вона пішла на базар, я найголовніше з

харчу поховав у сараї між дровами. Несучи останні дві цеберки, я нагнав білявеньку повненьку дівчину. Вона була в білих черевичках, в тендітних білих панчохах, що красили так ноги. В двір ми ввійшли разом.

— ñ ви хіба в нас живете?—спитала вона.

— Тут,—почервонівши промовив я.

Дівчина призирливо оглянула мене з ніг до голови. На обличчі вона спинила довгенько свій погляд, і я помітив, як призирливість зникла; вона навіть посміхнулася:

— Учитись прїхали?

Я кивнув головою. Вона пішла, а я дивився вслід. Потім ми випадково зустрічалися, вона щось питала у мене, а я щось відповідав, ñ одного разу, як ти, Ромо, стомлений від шукання посади, заснув, я взув твої ботинки, почистив їх, надів твою блузу, зав'язав твою краватку, зачісав своє чорне густе волосся й вийшов на двір через козячі дверця.

На щастя, в твоїй кешені були дрібні гроші з моєї троячки. Білява повненька дівчина чекала мене біля фіртки. Ми пішли в сад, де росло лише три сухотних осики. У саду було багато людей, вони ходили по-двоє і в темних закутках цілувалися. Моя знайома була цікава людина! Як ми проходили біля буфету, вона з при" ємним сміхом питалася, чи мені подобаються пирожні. Ромо на другий день ти здивувався, що твоя кешеня за ніч спорожніла. Ти лаявся, а мені весело було. Зося (так звали ту дівчину) тієї ж ночі пестила моє волосся, цілувала мої губи, подовгу дивилася в очі. Вона, мовчазна й жадібна, притискувала мою голову до своїх грудей. Сиділи ми тоді, мабуть, над кімнатою, де ти безтурботно спав з милими козенятами. Батьки Зосі жили влітку на дачі, за містом, сестра старша поїхала до тьоті. У трьох кімнатах з килимами, з калачиками на вікнах, із старенькою, але чепурненькою, меблею, ми

були вдвох. Моє піднесення зробило мене розумним, веселим, сміливим. Я, до нестями регочучися, притискував м'який стрункий стан дівчини. РОМО! ñ який світ у кімнаті був гарний. Тоді я догадався, що елексиру ніякого не треба шукати, елексир—повітря. Воно живило мене, його я набирав повні груди.

Як потім виявилося, Зося мала на другий рік теж вступати до інституту. Через кілька днів приїхав її батько—вусатий інженер, він не міг фрази сказати без "дескать". Я його відразу зрозумів — він захотів, щоб, я готував його доньку. Мене запросили на гору, до інженера. Зося підійшла й таємниче сказала:

— Це все я.

Важко стукаючи підборами, крутячи однією рукою вуса, ввійшов батько. Він почав спочатку екзаменувати мене. Іспит я витримав, від задоволення інженер витер свою лисину хусткою. Потім почали торгуватися. Я виторговував снідання й обід, ñ хіба цього мало?

Але заняття мали початися через два тижні, бо батько хотів, щоб доня погуляла. Він попрощався зо мною, не подаючи руки. Говорили ми з ним у кухні, він, напевно, був іншої думки про мене, ніж доня; і, мабуть, боявся, щоб я своїми чобітьми не зіпсував килимів.

пле до занять, за ці два тижні, хазяйка, m-me Торгакова, зовсім іншими очима стала на нас дивитися. По-первах, вона до мого прізвища додавала "господін", а коли сердилася—"товариш", потім вона ці знаки пошани забула. Вона навіть стала в'їдлива, обридлива, нагадуючи про порося, що ніби то мав прислати мій батько із свинячого заводу, А одного разу обізвала при тобі, Ромо, мене злодієм за те, що я взяв окраєць хліба. А що ж я мав діяти? Мені хотілося їсти. Не міг же я прохати милостині в Зосі. Соромно. Розмовлючи зо мною, m-me Торгакова заплакала. Мені шкода її стало, перед тим я бачив, як вона несла на базар кофту. Ти, Ромо, від жалю теж її втішав, ти говорив, що

озолотиш усіх, коли, нарешті, тобі дадуть стільки утримання, скільки ти захочеш.

M-me Торгакова почервоніла.

— Дурите ви мене,—вона була харків'янка, через те додала,—ракли.

— На віщо лаятися? — сказав ти, мій друже, образившися.— Чого ж ви хочете? У твого батька є свинячий завод?

Це питалося в мене. Звичайно, є, хіба б я став брехати! Але хазяйка призирливо захитала головою.

Вона свої наміри здійснювала чудесно. Раніше я щодня прибирав нашу кімнату, вичищаючи "все" лопатою.

Яле після цієї розмови лопата зникла, а кози, яких раніше на ніч прив'язувалося, гуляли всю ніч по нас і по нашій постелі. Я дуже розсердився, прокинувшися серед ночі: біленькі й гарні козенята, жували мені сорочку, а стара коза, шукаючи хліба чи чогось іншого, розкидала книжки.

На другу, на третю ніч ми не могли спати. Сон боявся заходити в кімнату, де жили рогаті істоти.

Ти, Ромо, сердитий встав уранці. Ти цілу ніч не спав. Тобі очі позеленіли, на бороді, що давно вже не голилася, почіплявся пушок, що невідомо відкіля взявся, бо ми спали не на подушках. Ти довго думав. Я кілька разів озивався до тебе, але ти не відповідав. Потім ти вдарив себе по чолі, і тобі в очах відбилося сонце. Ти несказав мені нічого; мовчки, але бадьорий і радісний, ти пішов до m-me Торгакової. Через стіну я чув:

— З усіма святими, m-me Торгакова!

М-me Торгакова щось нерозбірливо пробурчала.

— Нарешті, ми звільнимо вашу кватирю. Сьогодні перший день моєї служби інтересам держави. Я лише вчора навмисне мовчав про це. Я моєму товаришеві вже батько вислав справжнє йоркширське порося. Да, да...

Потім ти вийшов і пішов на гору.

Крім сім'ї інженера, на другому поверсі жила кондукторша, її чоловік помер ще задовго до нашого приїзду. У неї було двоє дітей, що з них одно вперше сказало "татко", коли побачило, дешеву дубову труну, а в ній свого батька. Кондукторша цілими днями бігала клопотати про пенсію, яку їй, кінець-кінцем, призначили. Жила вона в одній світлиці з трьома поверхами ікон у кутку та ще мала кухню. Я бачив цю кімнату, коли мене посилала m-me Торгакова за сіллю. Стіни були вибілені і в двох місцях оздоблені листівками різдвяними та великодніми з жовтими курчатами, що вилуплювалися з яйця, та з зимовими дідами-морозами. Над вікном висів краєвид Київо-Печерської лаври з богородицею на небі. Біля дверей стояло чисте ліжко, застелене ковдрою з сатиром і німфою. На ліжку ніхто не спав, воно стояло в світлиці для краси.

— Іди сюди! — покликав ти мене згори. Коли я підійшов, ти поклав палець на вуста, а потім посварився.

З цього дня почали ми жити в кондукторші. Спали ми на підлозі в світлиці. Я й досі не знаю, яке сказав ти чарівне слово цій довірливій жінці. Я знав, що ти чарівник. Ти виходив пів на десяту на посаду, а приходив рівно пів на п'яту. Цікаво, де-ж ти ходив сім годин? Мені сумно було одному, я з нудоти перечитав засмальцовані "життія святих", єдину книжку, що була в кондукторші. Зосю забрав батько на дачу, приїхати вона мала лише через тиждень. Ми з нею попрощалися ніжно, заразом сказавши, що один одного кохаємо. Кожний день приносив сумну звістку. Прокляті гроші давно вже зникли. Мій шлунок незадоволено

бурчав що-ранку. Лише коли повертався з гулянки ти, Ромо, я непомітно, взявши сала та пшона, виносив казанок на пустир, що був за нашим двором. Твої спритні руки діставали десь картоплі і ми варили куліш. На паливо йшли задні стінки сараю та сусідські паркани. Та незабаром вийшло все пшоно. Два дні я не їв нічого, а на третій день непомітно взяв з кошика т-те Торга-кової хліба, коли вона повернулася з базару. Яле я не крав, я думав при першій нагоді повернути їй вдесятеро більше. Хліб — а його було чимало — ми з'їли за раз.

— Ну, як далі?—спитав я, коли знову захотілося їсти.

Ти, РОМО, проспівав уривок із шаблонної непристойної пісні. Мене це образило. Я розсердився.

— Ти моє все проїв! Гроші ти подівав десь мої! Я тебе привіз сюди. Де ж твоя совість?!

Ти мовчав. Я встав. З тобою більше не хотілося говорити. Вирішив їхати додому. Навіщо мені інститут, коли я здохну з голоду? Я ясно уявляв нашу хату.

Тепер вечоріє, напевно, привезли останній віз снопів і вивершили скирду. Сестра простеляє рядно за хатою. Сідають вечеряти.

Я йшов вулицею, де смердів дим перегорілого вугілля з паровозів, що сновигали на станції, мені вчувався смачний запах борщу, що переслідував і гонив до вокзалу. "Може, кого побачу знайомого та позичу на квиток,— думалось мені. Обшукав увесь вокзал і, кінець-кінцем, сів біля баку з окропом. Мене цікавили люди, що брали на чай воду. Вони зовсім не були подібні до тих чоловіків та жінок, що я бачив у місті. До гранту протягалися чорні брудні маленькі й великі руки, що тримали жерстянки з консервів; деякі прироблювали ручки до коробків — я знав, що то хазяїну-ваті селяни. Коли в них хтось сторонній прохав жерстянку вони давали, але вороже стежили, щоб не пропало їхнє

добро. Я не помилявся, що до баку підходять усі, які покотом валялись у залі третьої класи, та моїх земляків тут не було.

Ноги отерпли. Довелося погуляти перед вокзалом. У місті миготіли ліхтарі, освітлюючи коло дрібних порошинок. Вечір втихомирив стук і грюк, згуки стали тендітніші й лякливіші. Я стежив, як під'їжджали автомобілі, візники, як з екіпажів вставали люди, ситі, з грошима..— Як я їх тоді ненавидів! Я помітив одну жінку, товсту таку, що коли вона озивалась до візника, то чулось, як белькотів у середині жир. Яка вона огидлива була!

Перед вокзалом обезлюдніло. Вона вийняла з гаманця цілий червінець. Візник їй давав здачу. Гаманець був, напевно, туго набитий, бо п'ятьорка впала на брук, її зовсім жінка не помітила; коли вона одвернулася, а візник од'їхав, я мерщій підняв гроші. Я тримтів, неймовірний холод огорнув мене. "Нарешті, я ще трохи поживу. Нарешті, я доїду додому!".

"Невже я злодій?".

Я закам'янів і безтямно дивився на жінку, що, задумавшись, раптом стала. Вона одчинила гаманець. Хоч-би не помітила, що в неї не стало грошей. Але вона просто дивилася на себе в свічадо: попудрила ніс, поправила волосся... потім пішла повільно, важко дихаючи.

Моя рука стискувала чужий папірець.

"Невже я злодій?".

"Ні! Я не злодій". Я наздогнав жінку на східцях.

— Це ваші гроші,— ви загубили!

Ткнув їй папірець у руки й хутенько втік. Коли жінка зайшла у вокзал, я вголос скрикнув:

— От дурень!—Я знав, що в'язальниці у нас, на селі, за два тижні заробляють такі гроші.

— Мартене,— почув біля себе голос. Я відразу догадався, що це Зося. Тільки вона одна так ошляхетила моє ім'я й вимовляла його з французьким пронносом.

Я щиро їй зрадів: хотілось обійняти дівчину. Вона врятує мене від голодної смерти. Я простяг руки, але Зося сердито хитнула головою.

— Почекай. Прийдемо до дому.

Я йшов осторонь, немов випадковий знайомий. Але мій голод дався в-знаки: коли довелося переходити вузенький місток, що повис над залізницею, мені за-

крутилася голова. Я схопився за поручні й знесилено сів Перед очима пропливали в неймовірному русі сині колеса.

— Що з тобою! — в голосі Зосі прозгучала тривога. Я мовчав. Мені кинулися на-віч мої бліді, мертві

руки. В грудях стала порожнеча, що її давила з усіх боків вага.

— Мартене, Мартене, що з тобою?

— Підведи мене.

Зося взяла мене своїми пухкими руками й поставила.

Я навмисне примружив очі. Коли розплющив я їх, колеса зникли, я бачив перед собою перелякану Зосю, а далі, в світлі ліхтарів, вагони біля депо.

— Люба моя! Мене за цей час спіткало нешастя,— кволим голосом сказав я. У мене вирізано гроші й украдено пальто. Я три дні не мав і рисочки в роті.

-— F багато грошей?

— Карбованців сто.

Зося, вже не соромлячися, взяла мене під руку. Ми безпечно дійшли до дому. Ромо, те, що тоді я їв, напевно, тільки снилося тобі. Дле ж я не забув про тебе. Я прийшов до дому, коли холодне ранкове небо чекало сонця. Я розбудив тебе. Ти, мій друже, СОННИЙ поїв пиріжки і, обмилившись, намазав один шматок хліба гірчицею замість масла. Вранці ти прокинувся здивований, що тобі їсти не хочеться; не довіряючи собі, ти помацав свій живіт. Бувають чудеса на світі! Кондукторша через кілька день сказала, що я поправився, а ти, Ромо, дивувався, де я, провінціял, як ти називав мене, пропадаю кожної ночі. Твої підозріння були такі великі, що ти став шпигуном. Треба було лише мені вийти ввечері, як ти, нахиливши вперед голову, слідкував за мною, нюхаючи повітря своїм великим носом.

Яле не пощастило тобі вловити мене. Бо розумна Зося одчиняла вікно, що якраз біля нього стояв худорлявий берестоk. Я лазив по дереві, як малпа. Зосі подобалася така таємничість. Можливо, що це нагадувало сцену якогось роману, а, можливо, що її чутливі вушка вчували під вікном серенаду. Я для неї був лицар.

Наше кохання принаджувало її. Я гадаю, що тут велику вагу мало те, що ми завжди говорили пошепки і ходили навшпиньках.

Кохання — пошесне! В нашому невеличкому будинку й тебе й кондукторшу напали бактерії кохання. Ти, Ромо, одного разу ледве не опинився в районі. Ми гуляли вдвох по вулиці. Біля нас проходило багато жінок. Твої прудкі очі оглядали кожну, нарешті, вони зайнялися хтивим смілим вогником. Ти побачив якусь надзвичайно товсту, низьку жінку. На мій смак, вона зовсім була невродлива. Яле ти сказав патетично:

— Як ви мені подобаєтесь!

Жінка напевно не розуміла української мови, а може просто не звернула уваги. Тоді ти крикнув по-російському й по-французькому:

— Як я вас люблю!

Це вийшло дуже по-хлоп'ячому й смішно. Ромо! Людей немає героїв —це ти довів. Жінка з розпачем крикнула:

— Міліціонере!

Ти з ляком хутенько побіг і зник у великому будинку. Я довго чекав тебе. Нарешті, ти висунув свій ніс із дверей під'їзду.

— її нема?

Ти легко зідхнув.

Дома нас чекала новина. Кондукторші наговорила гп-гле Торгакова всякої нісенітниці. Вона довела наївній жінці, що ми нічого не маємо. Ти легко переконав кондукторшу, що ми — люди статечні й порядні, наговорив їй багато компліментів, а на m-me Торгакову висипав лайки з свого рогу достатку, як перекупка на базарі. Кондукторша всьому повірила. Перед сном вона чепурилася перед свічадом.

— Я, Ромо, І дітей вирядила на село до баби, хай вони там поправляються!

Я захріп, заплющив очі, але не спав. У кухні заскрипіло ліжко: кондукторша кілька разів перевернулася.

—— Ви, Ромо, не спите? Мені щось не спиться, —обізвалася кондукторша.—Нудно.

— Та теж не спиться,—відповів ти.

Я почув, що ти сів на постелі й подивився на мене.

— Ти спиш?

З мого носу вилітав ще глибший свист. Ти, Ромо, встав і дійшов до дверей. Я голосно чхнув, теж устав, протираючи очі.

— Снилося мені, Ромо, немов би я падав, падав, страшно так було... Все нижче й нижче...

— Краще було б, якби ти зовсім упав та й не встав, — сердито перебив ти мене, лягаючи біля мене.

Іноді живеться на світі білому весело. Я вже не сумував, мій шлунок був спокійний: я почав готувати Зосю. Вона часто переривала мої лекції, вигукуючи славу моєму розуму. Все було прекрасно.

Але поволі наближалося п'ятнадцяте число. Це число, ти це добре знаєш, трагічне: воно непариste й гірше, ніж чортів тузінь, бо службовці саме тоді одержують платню, а статечні кватиранти платять за помешкання. Для нашої хазяйки це число було надійне, як веселка для християн. Вона з охотою оповідала, що саме має купити на ті гроші, що

ми заплатимо. Коли вона мріяла, її обличчя набирало молитовного вигляду. Ти, Ромо, прийшов веселий з посади. Ти, потираючи руки, ввійшов у кімнату і, між іншим, спитав у кондукторші:

— ñ що б ви сказали, Маріє Микитовно, якби в нас не було грошей заплатити?..

— Господи,— очі Марії Микитовни звернулися до ікони,—це ви пустуєтеї

— Ні, немає грошей.

— ñ коли ж будуть?

— Бог його знає,— побожно промовив ти. Хазяйці очі заблищали, скотилася одна сльоза, впала

на кофточку, за нею друга, третя, десята... Я одвернувся, бо не можу дивитися на сльози.

— Я — негідник. Признаюся перед вами. Я брехав, я не служу. Проклинайте мене, я рву на собі волосся. Ти бив себе руками в груди.

Двері відчинилися. Смуга сонячного світла раптом пронизала денні сутінки кухні. У дверях стояла m-me Торгакова.

— Що це у вас таке? — Колишня хазяйка глянула на теперішню хазяйку.— Це цей халамидник Рома... і терпить світ таких людей. Хіба вам очі повилазили? — звернулась вона спочатку до тебе, а потім до мене.— Кого ви оббираєте, кого ви об'їдаєте?

— M-me Торгакова, ви за свої слова одвічатимете. Ви мовчіть, я про вас знаю чимало. Це цей чудак може думати, що ви свої кофти носите

на базар. Я знаю ваші ґешефти. Ви берете під заклад за копійки те, що коштує карбованці. Людей ви оббираєте, а не ми. У вас у середині плити куб самогонний стоїть!

— Спасителю наш, ізбави нас від такої напасти,— m-me Торгакова побожно перехристилася, тихо покинула кімнату й обережно зачинила за собою двері.

Не плачте, Маріє Микитовно! Не плачте! Всі ми, я, він і ви, нещасні, ні в кого у нас немає за душею копійки. Не сердьтеся на нас. Ми, як станмо людьми, дамо вам багато-багато грошей.—Ти ці слова сказав, як дитина, щиро, з вірою. Кондукторша навіть підвела голову. — Я поки-що давайте жити комуною. Я завтра візьму книжки й понесу на базар.

— Де вони? — спитала кондукторша.

Ти, Ромо, підійшов до моїх підручників і ласкаво, як козак любимого коня, похлопав по книжках рукою.

— Це ж мої, — крикнув я.

— Хіба неоднаково, —що значить мої, твої?

Я засоромився й нічого не сказав, коли мої підручники другого дня ти, мій друже, взяв під пахву, хоч вони мені дуже були потрібні. Та й що я міг сказати? Ти, Ромо, володів надзвичайним даром переконувати людей. Книжки ти, звичайно, тоді продав, але, де гроші ділись? їх кондукторша не одержала. Вона плакала цілих три дни підряд. Мене той плач так знервував, що я, ні з того, ні з сього, сердився три дні на Зосю. Кондукторша хотіла нас виселити. Вона прохала, вклонялася. Яле куди ми б ділися? Я взяв свою нову куцину, згадавши про m-me Торгакову. Вона якраз доїла козу, коли я до неї зайшов.

— Купіть у мене куцину!

М-ме Торгакова недовірливо повернула голову. Вона" напевно, боялася, щоб я її не підвів. Круглі очі зацікавились, але дивилися сторожно, вивіряючи. Потім вона встала, витерла об фартука руки, мовчки взяла мою куцину й пішла в суміжну сонячну кімнату. Обдивлялася довго.

— На селі, може б, хто й купив, а тут навряд...— про себе пробурмотіла m-me Торгакова.

— Не треба мені її.

Я взяв куцину й хотів виходити.

— Куди ви? Стрівайте? Вам же грошей треба, — далі вона красномовно мені доводила, що на світі дуже багато нещасних людей, але й добрі є. Наскільки я зрозумів, вона себе зараховувала до останніх. Вона, мовляв, жаліє мене, вона знає, як скрутно жити студентам.

— Два карбованці візьмете?

Два карбованці. Може, мені почулось. З пересердя я вирвав куцину.

— Не можна ж так гарячитися,—порадила м-ме Торгакова. Нарешті, ми зійшлися. Я вирвав із рук перекупки зелений папірець.

У кімнаті кондукторші застав тебе, Ромо, з хазяйкою Вона прохала, щоб ми залишили її світлицю. Я знав, що кондукторша боялася йти до міліції. Ти ж, Ромо, всіх у цьому невеличкому червоненькому будинку налякав, тебе боялася навіть інженерова собачка. М-те Торгакова переказала кондукторші, що ти працюєш сищиком. Та й ти, Ромо, сам не раз натякав на щось страшне, велике, чого, мабуть, і сам боявся. У розмовах, де згадувалося ім'я якоїсь великої особи, ти авторитетно казав, що недавно з тією особою довго говорив про контр-революцію. Ти тоді, Ромо, сердито дивився чи на кондукторшу, чи на т-те Торгакову. Ці

жінки в такий момент, напевно, почували себе великими контр-революціонерами. Я кілька разів помічав, як, зніяковівши, жувала губи м-ме Торгакова. А ти іноді, коли насмілювалася т-те Торгакова заперечити, підносив палець на рівень вуха, й сварився.

— Ви не забувайте, шановна м-ме Торгакова, що ваш небіжчик чоловік, хоч унтер, але офіцер!—Це завжди пригноблювало унтер-офіцершу, хоч істоту її наповнювало радість, що вона шляхетна, що її чоловік був офіцер.

— Маріє Микитовно!—сказав я, ввійшови в кімнату.— Нате—ось вам гроші.

Кондукторша взяла й знову заплакала.

— Що ви мені в насмішку даєте, чи що?—крізь сльози питала вона.

— Дурень! Дав би мені і сліз би не було!—сказав тоді ти, Ромо.

У кімнаті стало сумно. Я лише тепер помітив, що на ліжку вже не було ковдри з німфою і сатиром-В кутках висіло чорне павутиння. Підлога давно не вимивалася. Кондукторша більше вже не прибирала своєї світлиці. День за днем посуд, одяг ішов на низ до т-те Торгакової. Грамофон із блакитним рупором німо перейшов до перекупки. На моїх очах відбулася руїна господарства маленького, бідненького, але збираного роками.

Ромо, Ромо! Цьому винуваті ми. Може, якби ми не піддурили хазяйки, вона взяла б якогось кватиранта із грішми.

Мені здавалося, що тебе мучить сумління. Ти став задумливий, тихий, перестав патетично говорити. А одного ранку, прокинувшись, я не побачив тебе біля мене. Ти не ночував вдома. Я резнивий: одягшись на скору руку, я побіг до Зосі. Вона вийшла мені назустріч з сонно-

тьмяними очима, в легенькому халаті. На повненьких ногах без панчіх, взутих лише в невеличкі, оторочені хутром, черевички, гралося цікаве сонце, що заглядало крізь занавіску; воно золотило ледве помітні біляві волоски на рожевій шкірі. Зося, помітивши, що я дуже пильно дивлюся на ноги, соромливо сіла на крісло, опустивши поділ, ало одночасно ширше відкрила груди. Вона щойно встала з постелі, почувши мій стук.

— Чого ти прийшов?

— Ти сама?

— Сама.

Справді, який я дурень. Я тепер лише згадав, який ти, Ромо, некрасивий, та, крім того ж, Зося не знайомилася з тобою.

Я сказав Зосі, що прийшов займатися. Якраз випав день перших лекцій в інституті. Зося умилася, вдяглася, потім ми з нею поснідали.

— Завтра приїдуть мої батьки. Будь розумний, то й далі буде добре, — порадила Зося.— Гляди, не смій закохуватися, а то твої блискучі очі викажуть. Я я не хочу обіжати папу й маму. Вони думають, що я ще маленька дівчина: недавно лише одучила папу садовити мене на коліна.

Вона засміялася й сіла мені на коліна. Я боявся опізнитися на лекції. Швиденько позанімався й вийшов на вулицю.

Місто мене вже не так ображало. Може, я звик до нього, а, може, воно подобрішало, стало гостинніше. Принаймні, люди дивилися звичайно і я йшов по вулиці міста так твердо, як і на селі. В інституті мені повезло: через одного знайомого мені пощастило взяти роботу, що мала одібрати цілий тиждень, ті сім днів і ночей, які тепер були вільні, бо мали приїхати Зосіні батьки.

Радісний я йшов з лекції до дому. У моїх ухах співало місто пісню, ні не пісню, а гімн радости й щастя. Я сам дивувався, відкіля взявся такий настрій. Зустрічним я ні з того, ні з сього говорив: "пробачте", підіймав папірець і з галантним поклоном повертав назад, одній бабусі запропонував донести даремно до дому важкий кошик, але вона образилась і мала мене за підозрілу особу, як говорив це її сердитий погляд.

Прийшовши додому, я оповідав анекдоти кондукторши Навіть вона сміялася.

— ЧИ не достали ви грошей, що такі веселі?— спитала вона.— На жаль, грошей я не добув. /Ллє, що гроші, коли в мене є ось робота.

Кондукторша махнула рукою.

— Що мені з вашої роботи? Знаєте що? мені трапляється кватирант. Може ви десь у якого товариша зможете жити...

— Я Рома?

— Його нема вже другий день.

Де ж дівся ти, Ромо? Я думав, що ти опинився під автомобілем. Я взяв у Зосі газету, моє серце боліло, я не дихав, коли почав читати "нещасні випадки". Яле про Рому, мого друга, там не згадувалось. Я з того часу стежив за газетами, нарешті, вирішив, що ти пропав "без вісти".

На другий день після розмови з кондукторшою, мені один товариш запропонував жити з ним і разом учити лекції. Я слізно попрощався з хазяйкою, вийшов з осиротілої світлиці, що була брудна й неприваблива, забравши невеличке своє майно. На щастя мій товариш жив недалеко. Я займався із Зосею й далі. Вона мене познайомила із своєю мамашею, що

була в однаковій мірі й дурна, і горда, і товста. Мамаша мала кілька підборідь, що круглими м'якими складками нависали одне над одним. Вона чванилася з того, що її чоловік інженер,— коли я приходив, наказувала мені витирати ноги, в кімнаті не палити й не кричати, коли я захоплювався, з'ясовуючи біном Ньютона. Вона не залишала своєї доні зо мною на самоті. Вона, мабуть, добре пам'ятала свою молодість. Ллє стара, знана істина, що молодість не вертається, інжінірша не хотіла, щоб її донька роз'ятрювала ніжні, пекучі рани. Вона спочатку уважно слухала, потім куняла, голова її нахилялася, настільки, наскільки дозволяли численні підборіддя. У такі моменти ми з Зосею цілувалися. Найгірше для мене був обід. Я розучився їсти виделкою та ножем і сидів напружений до тримтіння. Я стежив, як хто бере м'ясо, як хто тримає виделку. Напевно, через мою напруженість я проливав борщ на скатертину Інжінірша вважала обід за таїнство, ні словом не обзивалась, але після обіду вона одводила мене в безлюдний куток і читала цілу лекцію з настольної книги "Як поводитись у вищому світі?". Сама вона строго додержувалася звичаїв, дарма, що релігійна була, проте, не христилася по обіді, бо це вважалося за кепський тон. Погано мені жилося, я почував себе не вільно, боявся за свої рухи, не можна навіть було тепло глянути на Зосю. Бідна дівчина, вона теж нудьгувала. Вона лаяла свою мамашу за очі.

У суботу я зв'явився до інженера оновлений: я купив собі одяг та новенькі ботинки на гроші, що я одержав за роботу. Замість похвалити, інжінірша сказала:

— їсти нічого, а теж...

— Що теж?—Скрикнула Зося.—Ти ніколи незадо-волена. Ти недовірлива. Ти от сидиш тут, як печериця. Тобі, може, завидно, що мені двадцять років.

Зосю я непомітно сіпав за рукава, але це не допомагало— вона .розійшлася". Мамаша спокійно встала, взяла своє мереживо, лише на дверях спинилась обізвати свою доню дуркою. Серце своє зігнала

вона на служниці, з кухні чувся крик інженерші та плач дівчини. Ми цим гармидером скористалися, обмінявшися поцілунками безліч разів. Зося притягла вухо до свого рота, з підсмикнутою вгору губою:

— Мартене! О, мій любий Мартене! Завтра наші підуть до театру. У мене завтра болітиме голова й я залишуся вдома.

Я швиденько попрощався із Зосею, швиденько збіг по східцях. Я був такий веселий, що, вискочивши із фіртки, ледве не збив з ніг m-me Торгакову. Вона несла кошик, що в ньому боязко задзвеніло скло пляшок із самогоном.

— Куди це ви?

— Додому.

— Що це не видко вашого Роми?—єхидно запитала m-me Торгакова.

Ромо, Ромо! Я про тебе забув. Пробач, друже! ñ, коли перекупка з хіхіканням оповіла про твоє нещастя, називаючи тебе моїм другом, я відрікся від тебе. Я запевняв перекупку, що ти мій випадковий знайомий. Я согрішив перед тобою більше, ніж апостол Петро перед своїм учителем.

Ромо, я уявляю після слів перекупки, як тебе спіткало нещастя. Була ніч осіння, тепла, ясна. Ти примружував очі й дивився на небо. Зірки горіли на чорно-синьому небі, як далекі вогники в пустельному степу. Твої думки десь були поза тобою, ти їх виразно бачив, як своє обличчя у свічаді. Ти забув і про злиденне життя, про недоїдання,— ти мріяв. Ступав ти гордо закинувши голову. На дорозі стояв ліхтар, не зоря, а ліхтар із неживою електрикою. Ліхтар висів на стовпі, де хтось наклеїв невеличку афішу приблизно такого змісту: "Громадяне, допомагайте селу! Місто, селу — книгу!' Мабуть на плакаті більше нічого не було. Звичайній голові це нічого не дає. Ллє, ти, Ромо, геніяльний. Ти забув

про зорі і всмоктував очима чорні великі літери. Дві зорі стали тобі замість очей.

— О, люди, які ви мізерні! Ви що-дня ходите, бачите цей плакат і обминаєте його, як і мене! — крикнув або подумав ти.— Дле ми з цим живим папірцем рідні. Ми обидва маленькі, непомітні, не варті уваги. Цей папірець почув у мені братню кров, він став живою істотою, він заговорив своїми літерами, він переказав мені справжній зміст.

Допіру ти продав мої підручники. На гроші ті ти купив у крамниці пляшку або дві вина, шоколаду, може, ще цукерок. Ти не їв їх, а беріг їх, як Плюш-кин свою цвіль.

Ти навть боявся додому йти ночувати. Лише, коли всі спали в нашому будинку, ти переліз через ворота й заснув із козами, обнімаючи пляшку, як прекрасну жінку. Прокинувся ти раніше, ніж твої сусіди— кози. Денне світло мучило, сліпило твої очі,—ти нетерпляче чекав на вечір. Ти виходив усе місто, твої очі призир-ливо одсікали погляди прохожих, що непорозуміло позирали на вино. Потім ти зайшов до якоїсь установи, де сидів на витертому стільці твій знайомий. Як тут тобі пощастило, я не можу придумати. На бланку ти щось написав і за когось підписався. Твої руки чудесно володіли всякими почерками.

Я пам'ятаю ще з школи, як ти виставляв собі п'ятьорки та підписувався за всіх учителів у своєму щоденнику так гарно, що їх, коли викрився підлог, узяв сумнів, що розписувалася не їхня рука. Підводив тебе класний журнал, де стояли стрункі одиниці та двійки. Ромо! Ти, читаючи це місце, не сердься, я знаю, що тобі ставили їх здебільшого за неуважність та за те, що ти іноді влучав у вчителеву лисину папірцями, пускаючи їх із гумки.

З бланком ти сміливо ввійшов до театру. 1 в антрактах ти зворушливо промовляв до публіки:

— Американський авкціон! Прекрасний старий портвейн із князівських льохів,—кричав ти що-сили. —Громадяни, на користь селу.

Двкціони тоді не були шаблоном і громадяни набавляли по гривенику. Успіх тебе не покидав того вечора. Ти заробив на поганенькому винці чимало. Ти захопився авкціонами. Дле, Ромо, ніколи не треба захоплюватися над міру. Тобі повезло на другий і на третій вечір, але на четвертий чи на п'ятий ти звернув на себе увагу якогось чоловіка, що стояв біля входу.

Коли ти показував контролерові свого документа із підписом і печаткою. Чоловік, що недалеко стояв і нічого не робив, витяг голову з коміра, як їжак. Якщо цей чоловік був у окулярах, то він їх зняв, протер хусткою, бо очам здалось, що на папері була печатка його установи.

— Ви з нашої установи?—спитав він.

Ти, Ромо, позеленів, поблід, язик твій онімів. Контролер хутко зиркав то на тебе, то на цього цікавого чоловіка, то на папірець. Біля вашої трійки збиралися люди, то питали один одного: "що?, як?".

— Розійдись. В чом дело?—З цього окрику ти почув дух міліціонера й затримтів.

— Що ви скажете, товаришу, относительно цього типа?—спитав службовця міліціонер.

— У нашій установі такого нема. Публіка загуділа, зашушукалась.

— Пайдьом зі мною, в районі розберьом.

Ти сидиш у кімнаті з маленькими віконцями біля самої стелі. З нудьги ти стежиш за ногами всякої форми, всякого взуття, що проходять біля віконець.

Я думав, Ромо, про тебе довго, я довго не міг заснути, але поволі твій образ обволікав туман, а намість нього ставало Зосіне обличчя. Я також нетерпляче чекав свого вечора, як і ти.

Цілий день я прибирався, що-разу дивлячися на годинник. Коли догоріли на високій сірій дзвініці рожеві промені заходу, я стояв уже на пустирі. Тут було найбезпечніше чекати. Біля мене никали собаки, одкидаючи від себе великі тіні. Вони крутилися біля мене, інколи гавкали, але близько не підходили. Нарешті, я крізь дірку в паркані побачив, як вийшла пара з будинку: присадкуватий інженер обережно тримав руку своєї дружини. До мене долітали уривки їхньої розмови. Вони йшли до театру. Почекавши, поки вони зайшли за фіртку, я вискочив прожогом із своєї схованки. Скільки в мені було щастя! Скільки в мені було сили! Я скакав по східцях, як спритний кловн. Зося чекала мене і тихенько пропустила мене в кімнату.

Зося теж нарядилась і причепурилась. Цей вечір для нас був святий. І ми обоє теж були святі. Ми кохали ввесь світ, нам здавалися люди добрими, щасливими, але ми—найщаспивішими.

Зося погасила в інших двох кімнатах лямпи, а у своїй залишила маленьку лямпку з рожевим абажуром. Маленька кімнатка видавалася розкішною. Ми мовчали, цокав ритмічно лише годинник. Зося сіла на ліжко, що стояло біля стіни.

— Мартене, ти ніколи не забудеш мене?

— Ніколи.

— Йди сюди, скинь мені черевики.

Я сів на підлозі, застеленій килимом. Зосіні ноги були красиві. Вона це добре розуміла. Вона навмисне наділа сьогодні коротеньку сукню й

взула шовкові панчохи, що привабливо відтіняли литки, які здавалися при рідкому світлі лямпки надзвичайно рожевими й пружніми.

— Що ще робити?—-скинувши черевички, спитав я.

— Сідай на крісло.

Зося встала з ліжка й пішла до високого трюма. Вона посміхнулася у свічадо, повернулася перед ним спочатку на один бік, а потім на другий. Потім запустила свої довгі пальці в густе волосся. Вона виймала шпильки і, тримаючи їх у зубах, зверталася до мене. Коса впала довгими хвилястими пасмами на плечі, на спину. Лямпка погасла. Кімнату наповнила густа темрява. Я не бачив нічого, але чулось, як легенько раптом стріскували кнопки та гачки.

Зося трохи одсунула занавіску, — в кімнату зазирнуло лагідне живе світло місяця. Я побачив Зосю. Вона стояла біля вікна в одній сорочці й дивилася кудись на низ.

— Зосю, чого ти задумалась? Може, схотіла чогось. Вона пильно дивилася на свої пальці, що обривали

й терли листя калачиків. Я відчував, що думки, якісь настирливі, заволоділи нею. Часто буває в кожної людини раптова зміна настрою. її тяжко з'ясувати: іноді впливає звичайна постать, що того часу проходить біля будинку й по-за своєю свідомістю збуджує, приховані глибоко, почування, доти ще незнані. Із Зосею трапилося щось приблизно таке. Вона перемінилася, навіть її брови, що завжди бували безтурботні і служили лише для того, щоб яскравіше відтінити й підкреслити веселі очі, тепер погрозливо роз'єдналися кількома рисочками; з'явилися маленькі ямки на щоках, що виявляли сумний біль.

— Чого задумалася? Може, схотіла чогось?—після довгої павзи повторила вона. — Завжди мені кажуть: "може, схотіла чогось?

цукерок." Обридло! Ще коли я була мала, годуючи цукерками, думали, що крім них, я нічого не хочу. 1 вчили навіть так, щоб не пошкодити здоров'ю і вчили через те, що мої подруги вчилися. Якби вони не вчилися, то... Я здатна була; це дало привід говорити, що я розумна. Згодом я себе стала вважати й за красиву, а одного разу, коли фотограф, знимаючи мене, розсипав компліменти моїм плечам, шкірі, прохаючи ще на один ґудзик розстебнути кофточку, я переконалася, що я, справді, вродлива. Мені тоді навіть неогидливі були дотики старих, зеленуватих, зморщених пальців... Ну, а як людина довідається, що вона найкраща, на чорта тоді вчитися, робити?..— Зося захвилювалася, в місячному світлі її плечі сіпалися. Вона на момент схопила своє волосся й затулила ними очі.

— Перестань, Зосю,—намагався я заспокоїти.

— І от я,— продовжувала напружено Зося, зовсім не зважаючи на мої слова.—Я покохала тебе першого, дуже покохала. Моїм вередам немає краю. Раз я захотіла, то не буде ніякої перепони. Я цілі вечори, цілі ночі обіймала тебе, і коли ти йшов, як сонце сходило, від мене, мені серце нило, боліло. Після твого уходу я плакала.— Зося здригнула; видно було, що вона себе досі стримує. Вона зняла ковдру і вкуталася нею. Яле її бив холод, вона стукала зубами; інколи тяжко проривався плач.—Мені хотілося тебе соб: залишити, залишити назавжди! Мені боляче було, що ти, напевно, думав про мене, як про розпусну жінку. Мені хотілося, щоб ти став моїм чоловіком. Ти б узяв мене за жінку? Кажуть же, що я непогана. Але я знала, що ти бідний, що мене, коли я вийду за тебе, батьки проженуть із дому, ми житимемо у злиднях, спочатку не зважатимемо на них, а далі станемо підозрілі, сперечатимемося. У таких умовах я тобі скоро обридну, ти вважатимеш мене за шматок м'яса, інколи битимеш, а потім кинеш. А я або повішусь, якщо вистачить сили, або ж плюну на все й піду зухвально курити цигарки, говорити непристойності... Яка гидота! Замовкла Зося, мовчав і я.

Раптом вона кинулася до мене, як дитина, сіла мені на коліна й обійняла мою шию руками.

— Ти ж не думаєш про мене погано?—Вона не дала мені часу відповісти. Хутко, в муці скрививши обличчя, вона заговорила.—А, справді, відкіля я взяла, що про мене мусять думати гарно. Я гидка, збалувана!— Голова її схилилася мені на плече.

У неї настрій нагадував біг хвиль: то підіймався високо з шумом, тривогою, то падав зовсім низенько, тихо й лагідно. Я її такою бачив уперше.

— Я ніколи б не вийшла за такого тебе,—знову заговорила вона.—Я не хочу працювати, я хочу, щоб жити, як захотіла, щоб увесь час був мій. Якщо я вийду заміж, так тільки за такого чоловіка, що був би в мене під черевиком і щоб мав гроші.

— Продаси себе!—знервувавшись, кинув я.

Хтось задзвонив. Ми обоє здригнули. Зося прислухалася.

— Хто ж це?

Знову протяжно й погрозливо протримтів дзвінок.

— Ховайся куди-небудь.

Я оглядав кімнату, але не знаходив підходящого місця.

— Ну, сховайся під ліжко або-що!

Зося накинула щось на плечі, вже під ліжком я почув, як вона відчиняла двері.

— Чого ти так довго не відчиняла? — сердито проговорила мамаша.

— Я заснула, мені боліла голова.

Інженерша зайшла в Зосіну кімнату. Мені здавалося, що вона все пильно оглядає. У кімнату заглянув і інженер.

— Чого ви так рано прийшли?

— Та, дескать, квитків не дістали, а потім, дескать, погуляли... і вернулись додому.

— Я хочу спати,—промовила Зося.

Батьки залишили кімнату, з кроків можна було знати, що вони перейшли їдальню, середню кімнату й пішли до своєї спальні.

У кімнаті лямпи не світили. Я з-під ліжка бачив, що Зося сіла на кріслі проти мене.Вона не озивалася, напевно, чекала поки батьки ляжуть спати. Крізь напіводчинені двері падав вузенькою смугою жовтий світ. Інженерша підійшла до дверей, одчинила їх. Вона теж уже роз-дяглась і видавалася мені ще товстішою.

— На-добраніч,—поцілувала вона Зосю, що кинулася їй назустріч, потім ще перехрестила доньку, але і. скінчивши свої обов'язки, вона не одходила від кімнати.

— Ти молилася богу? Я то я щось не бачу ні вранці, ні ввечері, щоб ти христилася?

— Мила моя!—перебив її голос чоловіка, що, мабуть, лежав уже під ковдрою.—Іди спати.

За матір'ю Зося замкнула двері, а другі — защепнула.

— Ну, іди вже до мене,—прошепотіла Зося.

Я виліз з-під ліжка обережно, щоб не зробити шуму. Мені було все те, що я бачив, що я відчував огидливе, брудне. Зося лежала на ліжку, повернувшись до мене обличчям.

— Ну, іди до мене!—повторила вона. Я захитав головою.

— Я зараз піду від тебе назавжди. Зося схопила міцно мене руками.

— Я тебе не пущу, не пущу. Я тебе залишу в себе до ранку. Хай тоді остовпіє мамаша.

Я обережно звільнився. Мені здавалось, що Зося збожеволіла. Я боявся далі залишатися в кімнаті. Я хутенько поцілував і хотів вийти, щоб потім зовсім не заходити в цю кімнату, щоб ніколи не бачити Зосі та її огидливої мамаші...

— Якщо ти не підійдеш до мене зараз, я закричу. Довелося підійти. Я спокійно почав доводити Зосі,

що вона загубила розум.

— Хіба ти сама не знаєш, що краще нам розлучитися зовсім?

Зося почала плакати що-далі голосніше. У спальні хтось зашушукав. Я, скористувавшись, що Зося не дивилась на мене, мерщій вибіг із кімнати. Коли мої руки взялися за защіпку вихідних дверей, інженер крикнув:

— Мила моя, студент, дескать, тікає!

Я озирнувся. Двері із спальні були відчинені. Інженер стояв коло дверей блідий. Я насилу знайшов защіпку.

Лише на вулиці я почув себе вільно. Більше я не піду до Зосі,— це була велика жертва.

Місто було в тумані, ліхтарі виднілися жовтими кволими масними плямами. На станції одноманітно маневрували паровози. Я повернув назад голову, щоб ще раз глянути на вікна інженерового помешкання. По всіх вікнах горіли лампи, інколи по занавісці перебігала чиясь покваплива тінь. Мені тяжко було одійти від будинку. Я Зосю кохав. Я злився на себе, що я здоровий чоловік, з недурною головою, з міцними руками, не маю нічого, не можу навіть, якби і схотів, одружитися. Бідна Зося, що їй казала мамаша?

Потім, коли мені довелося ходити до інституту, коли дорога йшла повз цей невеличкий червоний будинок, я обминав його. Доля моя ставилась часом дуже суворо до мене, а часом пестила й тоді життя мені всміхалося. Узимку я вже постійно добував собі роботу. Одержавши за одні рисунки багатенько грошей, я згадав про кондукторшу. Коли стемніло, я, одягшись в товаришеве пальто та кепі, вийшов із дому. Падав лапатий сніг, йому раділо кожне обличчя. Діти із сміхом спускалися з гори, зустрічні весело, безтурботно розмовляли, сіренькі старі будинки посвіжішали, підчепурившися сніжною пудрою.

Ромо, того вечора я зустрів тебе. Ти був блідий, інколи кашляв. Твоє пальто безсоромно виставляло на вітер шматки клоччя, одірвані латки. Твій правий ботинок перев'язаний був товстою шпагатиною. Я насилу тебе впізнав, обличчя заросло некрасивою, нечесаною бородою, ніс загострився. Шию ти закутав якоюсь старою порваною хусткою. Під лівою пахвою ти ніс афіші, що, напевно, їх треба було тобі розклеювати завтра, а права рука тримала цеберку, відкіля витикався великий держак віхтя.

Ромо, Ромо! Я не підійшов до тебе. Чи, може, через те, що не хотілося, щоб ти мене бачив чисто одягненого й червонощокого, чи, може, боявся, розплакатися, бачучи таким мого друга? Я стояв на другім боці вулиці. Ти зайшов у парикмахерську, де напевно, дав афішу. Я почекав, поки ти вийшов, у думці попрощавшися з тобою й побажавши тобі всього найкращого.

Дорога моя вела до кондукторші, і я щасливо стискував у кулаці гроші, що мав віддати. Пішов я через пустир, щоб не зустріти нікого з інженерової родини. Проліз через проламаний паркан. На подвір'ї було пусто. Вийшов на другий поверх. Тихо постукав у двері кондукторші. Ніхто не відповідав. Але із середини долітали веселі звуки: од чиїхсь танків гуділа долівка, хтось приспівував, хтось натринькував на балалайці. Я вдруге постукав скільки сили.

— Хто там?—спитав голос кондукторші, що став хрипкий, немов, його застудили.—Це я...

Двері відчинилися. У світлиці біля столу мені кинувся на-віч стіл без скатертини, з багатьома порожніми й повними пляшками. На табуретці сидів чоловік з балалайкою й з перев'язаним оком, проти нього стояла в бідній коротенькій сукні незнайома жінка з цигаркою в зубах. У кімнаті було накурено, смерділо горілкою. Мені тяжко було дивитися на все це. Я знав, що я дуже, дуже винуватий...

— Маріє Микитовно, нате вам ваші гроші! Кондукторша хрипко засміялася.

— З тебе б могорич!

— Клич його сюди,—удавано дитячим голосом пропищала незнайома жінка.

Я не чекав, поки мене силоміць посадять за стіл і, не попрощавшися, з важкою головою вибіг із невеличкого червоного будинку.

Ромо! Спочатку я мучився, обвинувачував себе. Але час покривав забуттям невеликий, червоний будинок, заносив його мулом у моїй пам'яті, лише, пишучи листа, я, як дбайливий археолог, розкопав цих людей і, наскільки мав сили, одухотворив їх. Принаймні, для мене вони зовсім ожили. Все, звичайно, перемінилося з того часу. Я одірвався од того кола й більше вже не зустрічав ані т-те Торгакової, ані кондукторші. Зустрів я лише Зосю. Вона йшла під руку з якимсь повним русявим чоловіком у кашкеті з молоточками. За ці три роки Зося трохи поповніла, але залишилася так само приваблива й гарна. Вона помітила мене раніш, ніж я її.

— Здрастуйте! Знайомтеся, це мій чоловік.

— Інженер Гусаков,—пробасив інженер, ввічливо простягаючи мені руку.

Мені незручно було стояти, я не знав про віщо розмовляти. Ми недовго побалакали про те, відкіля я йду та де були подружжя.

— Так ви ж заходьте до нас Наша адреса... Напиши, Мусю, нашу адресу й дай Мартену.

Інженер почав писати в блокноті. Зосі очі сміялися.

— Заходьте до нас у середу. Інженер подав мені папірець.

— Да, да. Заходьте в середу, щоб Зосінька не нудьгувала.